

Arzu İSGƏNDƏRZADƏ*

TACƏDDİN ƏHMƏDİNİN “CƏMŞİD VƏ XURŞİD” MƏSNƏVİSİNDƏ ZONİMİK LEKSİKA

XÜLASƏ

XIV əsrin ən böyük şairlərindən biri olan Əhmədinin bir tərəfdən Səlcuqlu imperiyasının parçalanmasına, digər tərəfdən Anadoluda müxtəlif bəyliklərin yaranmasına və Osmanlının təməllərinin atılmasına şahidlik etdiyini nəzərə alsaq, şairin türk dilində qələmə aldığı əsərlərin oğuz türkcəsinin inkişafına misilsiz təsir göstərdiyini söyləyə bilərik. Məqalədə Əhmədinin “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin dilində işlənən heyvan və quş adları seçilərək tədqiqatə cəlb edilmiş, qruplara ayrılaraq qədim və orta əsrlər türkdilli abidələrin dili, eyni zamanda müasir türk dillərində işlənmə formaları ilə müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: oğuz türkcəsi, əski Anadolu türkcəsi, orta əsrlər, Tacəddin Əhmədi, Cəmşid və Xurşid, heyvan adları, türk dilləri

İnsanlığın mənəvi sərvətlərinin, eləcə də, dünya mədəniyyətinin ölməz nümunələri içərisində dil abidələri əhəmiyyətli yer tutur. Türkdilli abidələr də qədim türk millətinin zəngin dil tarixini, milli düşüncə tərzini özündə əks etdirməsi baxımından çox dəyərli qaynaqlardır. *“XIII – XV əsrlərdə yaranmış ilkin anadilli abidələrimiz, ədəbi-bədii dil nümunələrimiz başlıca olaraq Şərqi Anadoluda, Şərqi Anadoluya həmsərhəd ərazilərdə meydana çıxmışdır. Uzun əsrlərdir ki, Azərbaycan türkləri Şərqi Anadolunu özlərinə vətən torpağı seçmiş və bu qədim torpağın köklü əhalisinə çevrilmişdirlər. Ona görə də XIII-XIV əsr Şərqi Anadoluda və Şərqi Anadoluya həmsərhəd ərazilərdə yazılan əsərləri Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığından ayrı dəyərləndirmək, bu əsərlərin varlığına göz yummaq doğru addım deyildir”* [İsgəndərzadə: 2021, s.381]. XIV əsrin ikinci yarısında Qazi Bürhanəddin, Ərzurumlu Darir kimi dövrlərinin ədəbi mühitlərində adlarından söz etdirən qüdrətli söz ustaları məhz Şərqi Anadolu ərazisində yaşayıb yaratmışdılar. Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrin sonları və XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi işlənmiş və bu dildə yazılan şeirlər osmanlı türk ədəbi dili üçün demək olar ki, ilk örnək olmuşdur.

Əhmədi XIII yüzillikdə Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə ilə başlayan Anadolu türk İslam ədəbiyyatının davamçılarından, XIV əsrin ən böyük şairlərindən biridir. Əhmədinin yaşadığı dövrün Səlcuqlu imperiyasının parçalandığı, Anadoluda müxtəlif bəyliklərin yarandığı, Osmanlının təməllərinin atıldığı bir dövrə təsadüf etdiyini nəzərə alsaq, şairin türk dilində qələmə aldığı əsərlərin dövrün elm və ədəbiyyat türkcəsinin istifadəsində və inkişafında misilsiz təsiri

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, böyük elmi işçi. Email: arzu.isgandarzada@gmail.com

olduğunu söyləyə bilərik. Əhmədinin türk dilində qələmə aldığı “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi şairin yaşadığı dövrün dil xüsusiyyətlərini, lüğət tərkibini, ictimai və mədəni həyatını əks etdirməsi baxımından çox dəyərli bir dil abidəsidir.

Tarixi və müasir türk dilləri türkcə heyvan adları baxımından zəngin bir dildir. Təbiətlə bütünləşən türklərin həyatında heyvanların əhəmiyyətli yer tutması heyvan adlarının ilk ədəbi əsərlərdən etibarən mif, nağıl, dastan, əfsanə, şeir, hekayə, roman olmaqla demək olar ki, bütün yazılı və şifahi ədəbi növlərdə işlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət yalnız yazılı və şifahi ədəbiyyatla məhdudlaşmamış, türklər ondan törədiyinə inandıqları heyvanları əfsanələrində və dastanlarında “qəhrəman” olaraq simvollaşdırmış, miniaturlarda, motivlərdə, heykəllərdə və məzar daşlarında ölümsüzləşdirmişdirlər.

“Cəmşid və Xurşid”in lüğət tərkibində də heyvan anlayışı bildirən sözlər xüsusi çəkiyə malikdir. Lakin abidənin dilindəki heyvan adlarında ərəb və fars dilinin güclü təsiri hiss olunur. Əsərin leksikasında həm ev heyvanları, həm vəhşi heyvan, həm də quş adlarına təsadüf edirik. Bu baxımdan abidənin dilindəki zoonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq:

Ev və təsərrüfat heyvanları *Qoyun, at, tavar* “davar”, *estər* “qatır”, *naq* “dişi dəvə”, *it, çətük* “pişik”, *gurbə* “pişik”, *balıq, tazı* “ov iti” və s. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq: *Qoyun u qurt bir yirdə olurdu / Geyik arslanla bile dirilürdü; Nə layıq atı nalınə zər ü lal / Hilal olsa gərək anə nal; Quru ot toldurdu gönləri qurıtdı / Tavar üsdinə bərkidüp yürıtdi; Bir estərdə iki həvdəc bərabər / Nitə kim çərxdə dürc-i dü peykər; Dəxi biñ estərü biñ əsb-i ziba / Qamunun çulları zər bəft ü diba; Şikayət görüp anı naqa / Ki anuñ sahibiydi əhl-i faqa; Nə olduñ xab u xurdə it gibi xursənd / Çətük dəxi olsa işqın eylə dilbənd; Ki gurbə işqla olmaq kəndüdən sir / Yig andan kim ola kəndü ilə şir; Eyit tendən iraq can dirilürmi / Vəya balıq sudan taşra olurmi.*

Abidənin dilində sadəcə bir dəfə işlənən *davar* sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində *tavar* formasında “mal”, “davar”, *tavar* formasında “canlı-cansız mal” semantikasında qeyd edilərək oğuzlar tərəfindən “*tavar*” kimi deyildiyi göstərilmişdir [Divanü Lüğət-it-Türk” Tercümesi:1985, c.1. s.300]. “Divanü lüğət-it-türk”də heyvan semantikasının qeyd edilməsi, artıq XI əsrdə bu leksik vahidin semantik cəhətdən genişlənməsini göstərir. Qədim uyğur türkcəsində *tabar / davar / tavar / tawar / twar* fonetik variantlarında 1) mal, ticarət əşyası, 2) Çin parçası [Caferoğlu:1968, s.228] kimi semantikalarda işlənən bu qədim leksik vahid orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində isə *davar / tavar* fonovariantlarında 1) minik heyvanı; 2) dördayaqlı ferma heyvanı; 3) mal-mülk semantikalarında qeydə alınmışdır [Tarama sözlüğü:1996, c.2, s.1025-1027]. Bu sözün *tab-* kökündən formalaşdığını yazan T.Gülənsoy *doğar/dovar* fonovariantlarını da göstərərək “mal-qara” semantikasında qeyd edir [Gülənsoy:2007, s.268]. Bundan başqa, orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində *davar əri* “çoban” mənasında, *davar* dutmaq / *davarcılıq* “*davar bəsləmək*” [Tarama sözlüğü:1996, c.2, s.1028] variantlarında da qarşımıza çıxır. Maraqlıdır ki, “Oğuznamə”də “*Ər tavarı açıq gərək*”

[Əlizadə:2006, s.27] şəklində “mal-mülk” mənasına gələn bu söz “Qutadqubilik”də “çoban” [Kaçalın:1999, s.179] semantikasında işlənmişdir. Anadolu dialektlərində indi də *davarçı* şəklində “çoban” mənası qorunmaqdadır. DTS-də “*mülk*” semantikasında qeydə alınan bu söz [Древнетюркский словарь:1969, s.526] V.V. Radlovun lüğətində “mal, mülk” [Радлов:1983, s.986] semantikasında qeyd edilmişdir. Gəzən, dolaşan qoyun, sığır, at və s. semantikalar bildirən bu söz köçəri həyat yaşayan qədim türklərin mal-qaralarını da özləri ilə birlikdə gəzdirməsilə əlaqədardır. “Cəmsid və Xurşid”in dilində “xırdabuynuzlu mal-qara” semantikasında işlənən bu leksik vahid Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *qoyun-quzu*, Təbriz dialektində *qoyun* semantikasında işlənəkdədir. Türkiyə türkcəsi dialektlərində eyni fonetik variantda *inək*, *öküz*, *uzunqulaq* və *qatıra* verilən ümumi ad kimi işlənir [Derleme sözlüğü:1993, c.4, s.1378]. Orta əsrlər türkmən dilində “*qoyun, keçi, inək, at*” [Мухамедова:1973, s.43] semantikalarında qeydə alınan *davar* leksemi müasir türkmən türkcəsində *dovar* formasında “müəyyən yaşa çatmış, doğmamış” mənasında mühafizə edilmişdir.

Abidənin dilində işlənən *çətük* sözü “Qədim türk lüğəti”ndə “*pişik*”, EDT-də “*dişi pişik*” mənasında qeyd edilmiş [Древнетюркский словарь:1969, s.145; Klauson:1972, s.402], Göytürk, uyğur, Qaraxanlı türkcəsində qeydə alınmamışdır. Qədim oğuz türkcəsində *çətük*, qırpaq türkcəsində isə *şətük* şəklində “*pişik*” mənasında işlənən bu leksik vahid orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində eyni semantikada *çetük / cetük / çedük / çetik* fonovariantlarında qeydə alınmışdır. Bu leksem Türkiyə türkcəsinin Sinop, Tokat dialektlərində *çetük* şəklində “*pişik balası*”, Çanaqqala dialektində “*qızılquş*”, İsparta dialektində isə “*sürüşkən oyunu*” [Derleme sözlüğü:1993, c.3. s.1152] kimi fərqli mənalarda qeydə alınmışdır.

Çöl heyvanları *Arslan* “*aslan*”, *geyik*, *fil*, *qurd* “*canavar*”, *gürg* “*qurd, canavar*”, *rubəh* “*tülkü*”, *bəbr* “*bəbir*”, *şir*, *pələng*, *yanan* “*ılan*”, *vaşaq*. *Şikar* *çində* *Qeysər nagehani / Bir arslanı* *görür qəsd itmiş anı*; **Geyik** *otlar idi bərg-i sünbül / Həva tolu idi buy-ı qərənfil*; **Kılıcı** *fil sünügindən bilində / Degirmən taşı itmiş gürg elində*; **Başu qurd** *u yüzi kurd ugözi fil / Ayağı zindəfil andan hazər qıl*; *Qoyına olmuş idi gürg dəmsaz / İdəməz idi dürracə sitəmbaz*; *Nəbiyyüs seyf çün çaldı şimşir / Öñində rubəh oldı bəbr ilə şir*, *Gəhi bəbr urası durur saña çəng / Gəh idisərsin əjdərhayılə cəng*; *Qomadı ol tağda şir ü pələngi / Həlak itdi qamusın şir-i cəngi*; **Yılanları** *cüda zəhmiyələ yeksər / Qırubən oda yaqdurdı sərəsər*; **Vaşaq** *pars u it ü dəxi tazi / Ki rast ola şikaruñ cümlə sazı*.

“Cəmsid və Xurşid”in dilində 12 dəfə işlənən *arslan* sözü qədim uyğur, qaraxanlı, xarəzm, osmanlı türkcələrində *arslan*, qırpaqca *aslan*, monqol dilində isə *arslan/arsalan* [Clauson:1972, s.238] formasında rast gəldiyimiz bu leksik vahid “Divanü lüğət-it-türk”də *arslan* kimi işlənmişdir: “*Opkem kelip ogradım / Arslan layu kökredim = Öfkem gəldi, uğradım, aslan kimi kükrədim*” [Divanü Lüğət-it-Türk” Tercümesi:1985, c.1, s.125]. Bu söz müasir türk dillərində müxtəlif fonetik fərqlərlə bu gün də işlənir: *aslan* Azərb., türk; *arıslan türkmən*; *arslan*

başqırd.; *arıslan* noqay, qara qalpaq; *arıstan* qazax; *arıslan* teleut, *arızlan* tuva; *araslan* çuvaş. Altay türkcəsində *arsıl* şəklində də işlənir. Qeyd edək ki, qağauz dilində “aslan aazı” bir çiçək adını bildirir. Teleutca bu heyvanı, eyni zamanda *arsıl ayu*, tuvalar isə *arsıl aba* şəklində də adlandırırlar. Tuva dilində *aba* “ayı” mənasında işlənir. Bu baxımdan “arsıl aba”, “arsıl ayu” sözləri eyni semantikada işlənir.

Geyik “maral”. Dağlıq meşələrdə yaşayan, bəzi cinsləri iri dallı-budaqlı buynuzlu, böyük və gözəl heyvan olan “geyik” “Divanü lüğət-it-türk”də “sığın, ceyran, dağ-keçisi” kimi əti yeyilən yabanı heyvanlara verilən ad, “*keyik söğüt = yabanı söyüd*”, “*keyik kişi = meymun quruluşlu insan*” kimi qeydə alınmışdır [Divanü Lüğət-it-Türk” Tercümesi:1986, c.3. s.168]. M.Kaşğari lüğətində *geyik* sözünü hər şeyin yabanısı, vəhşisi semantikasında qeyd edir. Fikrimizcə, burada “keyik kişi” sözü də “vəhşi, yabanı insan” kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu leksik vahid qədim türkcədə “hər hansı bir dördayaqlı vəhşi heyvan”, “əhliləşdirilməmiş heyvan” mənasında işlənmişdir. G.Klauson qədim abidələrin dilində müxtəlif işlənən formalarını qeyd edir. Məsələn, “vəhşi ov”, “key:k oğlu = vəhşi heyvanın balası”, “bars key:k = bəbir və vəhşi ov heyvanı” [Clauson:1972, s.755] kimi semantikalarda qeyd edilir. “Qutadğu-bilig”də də “vəhşi heyvan” mənasında qarşımıza çıxır: “*sewiglini sevməz keyig teg kaçar / kaçıqlıka yapçur adakın kuçar (Onu sevən sevməz, keyik kimi ondan qaçar / Kim ki, ondan qaçar, ayağını qucar); Bu ay toldı aydı meniñ bu özüm / keyik teg-turur kılkı kestim sözüm (Aydoldu cavab verdi: Mənim özüm / Xasiyyətüm keyikə bənzər, qıyası)*” [Kaçalın:1999, s.29,44]. Meğri şivəsində “gəzib dolaşmaq” semantikasında “*geyiy olmaq*” ifadəsinin tərkibində qalmışdır: “*Gədələ geyiy oldula bı yamaşlarda*” [Diolokoloji lüğət:2002. s.176]. Bu söz müasir türk dilində “*erkeklerinin başında uzun boynuzları olan məməli heyvan*” [Türkçe sözlük:2009, s.756] mənasında işlənir. Bundan başqa, müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibində geyik böcəyi (böcək növü), geyik dikenini “*ağtikan*”, geyikdilli (bitki növü), geyik muhabbeti “*yararsız və uzun-uzadı söhbət, boşboğazlıq*” kimi fərqli mənalarda işlənir. Maraqlıdır ki, oğuz qrupu dillərindən olan türkmən dilində *кейук* 1) ceyran; 2) qızlara “əzizim” mənasında müraciət forması kimi; 3) antroponim kimi işlənir [Туркменско – русский словарь:1968, s. 387]. Bundan başqa, digər türk dillərində, məs: *kiyik* özbək, noqay; *kik* altay, teleut, şor; *kayak* çuvaş. Çuvaş dilində vəhşi heyvan, ov heyvanı, maral, yaban qazı mənalarında da işlənir. Qırğız, qazax dillərində isə “buğa”, “maral” sözləri ilə əvəz edilmişdir: “*qır. бұғыны көлік етін пайдалану (maraldan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə); qaz. түндүктө жашоочу бугу (şimalda yaşayan maral)*” [23; 24]. “Cəməşid və Xurşid”də *geyik* sözü sadəcə iki dəfə işlənmişdir: *Geyik arslanla bilə dirilürdi; Geyiklər otlar idi bərgi-sünbül*. Nümunələrdən göründüyü kimi, abidədə *geyik* “yırıtcı, yabanı” mənasında deyil, ot yeyən iribuynuzlu heyvan “maral” semantikasında işləkdir.

Quş adları

“Cəmşid və Xurşid”də quşların ümumi adını bildirmək üçün həm türk mənşəli *quş*, həm də onun farsca qarşılığı olan *mürğ* sözü işlənmişdir. Bundan başqa, abidədə müxtəlif quşların adlarını bildirən lüğəvi vahidlər də kifayət qədərdir:

Bülbül. Fars mənşəli bu quş adı abidənin dilində ən çox işlənən quş adlarından biridir. Səksən altı beytdə qeydə alınmışdır: *İ bülbül dəxi dürlü sözə it saz; Dəxi yirə nəzər qılamı bülbül.*

Məlumdur ki, klassik ədəbiyyatda bülbül aşiqin, gül isə məşuqun simvoludur. Əsərdə aşiqin yalvarışları, ah-nalələri bülbüllə müqayisə edilərək metaforik səciyyəli bənzətmələr yaradılır: *İdər gülzar içində nalə bülbül; Gidərəm bülbül gibi uş zar u nalan əlvida* və s. Bülbülün ərəb dilində qarşılığı olan *əndəlib* də eynilə poetik gücü artırmaq üçün bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Sevgilisindən ayrı düşən aşiqin həsrətdən ürək ağrısı ilə etdiyi ah-nalə və çəkdiyi iztirab belə təsvir olunur: *Nalə idərəm zar u zar ol dər ilə kim əndəlib.*

Bu leksik vahid müasir türk dillərində kiçik fonetik fərqlərlə işlənir. Oğuz qrupu türk dillərində eyni fonetik tərkibini qoruyan söz özbək, qırğız, qazax, uyğur türkcələrində *bulbul*, başqırd, tatar dillərində *bilbil* kimi işlənir.

Qumrı “qumru”. Ərəb mənşəli bu quş adı “ağ göyərçin” növünü bildirir. Abidədə sadəcə dörd beytdə qeydə alınmışdır: *Ötər hər şahda qumrı vü bülbül.*

Qeyd edək ki, bu sözün digər türk dillərində işlənmə formaları fərqlidir. Oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan dilində *qumru*, türk ədəbi dilində *kumru*, türkmən dilində *gumru* kimi kiçik fonetik fərqlərlə işlənsə də, qaqauz dilində *meşgəldik* sözü ilə əvəz edilmişdir. Bundan başqa, uyğur dilində *kumri*, başqırdca *alatuba*, qırğızca *miste*, qazaxca *orman kepteri*, tatarca *urman kügarçini* şəklinə işlənir.

Çəkavək “torəğay quşu”. Abidənin dilində iki dəfə işlənmişdir: *Nədir ağac bucağında çəkavək; Çəkavəklə ola mı güncişkə peyda.*

G.Klauson bu leksemi osmanlı türkcəsində çəkik/çəkük şəklində “xallı kiçik quş” kimi qeydə almışdır [Clauson:1972, s.415]. M. Kaşğari “sərçəyəbənzer xallı bir quş” olaraq *çəkik* şəklində qeyd etmişdir. Maraqlıdır ki, bu söz orta əsrlərə aid türkdilli abidələrin dilində də *çəkavək* kimi deyil, *çəkik/çəkük* şəklində “*tarla quşu, torəğay*” mənasında işlənmişdir: “*Çəkük kuşu derler bir tayrın adıdır ve turkay kuşu dahi derler (Ah.XVI.836)*” [“Divanü Lüğat-it-Türk” Tercümesi: 1986, c.2, s.852]. Türkiyənin Muğla, Dənizli, Mərsin dialektlərində günümüzdə də “sərçə böyüklüyündəki tarla quşu”na çəkik deyilir [Derleme sözlüğü:1993, c.3. s.1112]. Türkmən türkcəsində *çəkəyik* şəklində bu gün də işlənən bu quş adı Məhtimqulunun dilində də “*çəkəyik*” < *frs. çəkavək*” şəklində qeydə alınmışdır [Мухамедова:1973, s.2277].

Tuti “tutuquşu”. *Var idi anda bir tuti-i pür huş; Şəkər tuti gibi başladı sözə.*

“Cəmşid və Xurşid”də sadəcə iki dəfə *tuti* şəklində işlənən bu leksem müasir türk dillərindən bənzer fonovariantda işlənir: *totu kuş qırğız; totu qazax; totikuş*

özbək; *toti kuş* uyğur; *tutyğuş* başqır; *tuty koş* tatar və s. Müasir türk ədəbi dilində *papağan*, qağauz dilində isə *papagal* formasında işlənmişdir. Qeyd edək ki, Mahtumqulunun dilində *toti guş* [Мухамедова:1973, s.2283] şəklində işlənən bu söz müasir türkmən dilində *toti* formasında işlənir.

Tavus “tovuz quşu”. Klassik mətnlərdə həm quş, həm də bədii təyin kimi işlənən ərəb mənşəli bu leksik vahid “Cəməşid və Xurşid”in dilində də daha çox poetik məqsədlə “bəzənmiş, bəzəkli” mənalarında istifadə edilmişdir: *Ki uş tavus dir görün kişi anı; Bənəfşə olmuş idi pərri-i tavus*. M.Kaşğari tovuz quşuna “*yun quş*” deyildiyini yazır [Divanü Lüğət-it-Türk” Tercümesi:1986, c.1, s.331].

Dürrac “turac”. “*İdəməz idi dürracə sitəm-bāz*”. Ərəb mənşəli olan bu quş adı əsərdə sadəcə iki dəfə işlənmişdir. Orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində *turaç* şəklində işlənən bu sözün “Cəməşid və Xurşid”in dilində *dürrac* fonovariantı maraqlıdır. Bu leksik vahid müasir Azərbaycan dilində *turac*, türk ədəbi dilində isə *turaç* fonovariantında işlənir.

Sungur “şunqar”. Fars mənşəli bu söz qızılquş cinsinə aid yırtıcı bir quş növünü bildirir. “Cəməşid və Xurşid”də iki dəfə işlənmişdir: *Dəxi sunqur balaban ilə laçın; Uqab sungur ilə uçardı tihu. Ağ şunqar, qara şunqar* kimi iki növü olan bu quş cinsinin adına Türkiyə türkcəsinin Niğdə dialektində *sungur* fonovariantda “qızılquşa bənzər bir növ ov quşu” semantikasında rast gəlirik. Qədim uyğur türkcəsində *şunqar* qırğılar fəslinə aid olan “*əsl qırğı*” və yenə qırğılar fəslinə aid “*tetraçalan*” quşunun adı kimi işlənmişdir. G.Klauson bu sözün erkən dövrdə sı>şı əvəzlənməsinə məruz qalaraq *şinqor/şinğor* şəklində monqol dilinə keçdiyini, daha sonra ş-li şəkli ilə monqolcadan türkcəyə keçdiyini qeyd edir [Klauson:1972, s.838]. XIV əsr oğuz türkcəsində *şahin* leksemının ekvivalenti kimi işlənən *şunqar* sözü orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində, eyni zamanda *sungur / sunkur / sungar / suknur* [Tarama sözlüğü:1996, c.5, s.3577] kimi müxtəlif fonetik variantlarda *akdoğan* “ağ sunqur” semantikasında qeydə alınır. Uzun ömürlü və yırtıcı bir quş növü olan *şunqar* “Divanü lüğət-it-türk”də “*sonğkur: sonkur quşu*” [Divanü Lüğət-it-Türk” Tercümesi:1986, c.3, s.381] kimi qeydə alınmışdır. Bu söz *şonqar* fonovariantında Azərbaycan dilinin Borçalı dialektində qorunaraq, *laçın, toğan, quzğun, çağrı* quş adlarının ekvivalenti kimi işlənir. Digər türk dillərində müəyyən fonetik fərqlərlə işlənir. Məsələn, *şumkar* qırğız; *şunqar* türk; *sunqar* qazax, qaraqalpaq; *şunqor* özbək, *şonqar* uyğur, *sonqor* altay [Hauenschild:2003, s.191-192].

Laçın “şahin”. Abidənin dilində sadəcə bir beytdə qeydə alınmışdır: *Dəxi sunqur balaban ilə laçın*. Bu söz orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində “şahin” mənası ilə yanaşı “sarp, yalçın” semantikasında da qeydə alınır [Tarama sözlüğü:1996, c.3, s.2785]. Qədim və müasir türk dillərində *laçın/laçın* kimi fonovariantlarda geniş işlənən bu sözün qaynaqlarda toxar mənşəli olmasından bəhs edilir [Yıldız:2017, s.2280]. *Laçın* sözü müasir türkmən dilində “şahin” quşu mənasıyla yanaşı “cəsur” semantikasında da işləkdir [Туркменско – русский словарь:1968, s.430].

Qeyd edək ki, bu söz müasir türk dillərində kiçik fonetik fərqlərlə işlənir: *laçın* Azərbaycan, türk, tatar; *loçin* özbək; *laçin* uyğur; *laşın qazax*; *ilasın* başqırd və s.

Tihu “kəklik”. *Ayağın boyamış xınnaya tihu*. “Cəmşid və Xurşid”də *tihu* kimi işlənən fars mənşəli bu quş adının türkcə qarşılığı olan *kəklik* sözü isə qeydə alınmamışdır. Fikrimizcə, göyərçindən bir qədər iri, boz tüklü, əti yeyilən bu quş cinsindən abidədə “*ayağın boyamaşım xınnaya tihu*” şəklində bəhs edilməsinin səbəbi ayaqlarında və dimdiyində qırmızı rəngli çillərin olmasıdır. Qeyd edək ki, *tihu* sözü bu gün müasir türk dillərində işlənir. Türkmənşəli *kəklik* sözü isə müxtəlif fonetik fərqlərlə işləkdir: *kəklik* Azərbaycan; *keklik* türk; *käklik* özbək, uyğur; *kekilik* qazax, qırğız; *körtlik* tatar və s. Qaqauz dilində *tihu* sözü *çil* sözü ilə əvəzlənmişdir. Bu söz eyni zamanda *çil toyuq* mənasında da işlənir.

Kəbutər “göyərçin”. *Kəbutər gibi ağaçdan qıldı pərvaz*. Farsmənşəli bu quş adı klassik abidələrin dilində türkmənşəli *göyərçin* ilə leksik paralellik təşkil edir. “Cəmşid və Xurşid”in dilində on beytdə qeydə alınan bu sözün türkcə ekvivalenti olan *göyərçin* sözünə isə rast gəlmədik. “Mavi” mənasını ifadə edən *kabud* sözündən formalaşan bu leksik vahid özbək ədəbi dilində bu gün də *kabutar*, dialektlərdə isə *kaptar* şəklində işlənir [Узбек тилининг этимологик лугати:2009, s.113]. Türkmən dilində isə *kepderi* “ev göyərçini” [Туркменско – русский словарь:1968, s.168] mənasında istifadə edilir. Yəni *kəbutər* leksemi müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşsə də, bir neçə türk dilində işləkliyi mühafizə etmişdir. Digər türk dillərində isə qədim türkcədə “*kögürçkün / kögürçün*” [Caferoğlu:1968, s.114] kimi işlənən *göyərçin* sözü işlənir: *gögerçin* “yabanı göyərçin” (türkmən); *kögürçkön* (qırğız); *kögerşin* (qazax); *kugarşin* (başqırd), *gögürçgün* (qumuq); *kögörçün* (altay); *kavakarçan* (çuvas) və s. H.Eren sözün etimologiyasını kök > gök sözündən gəldiyini yazır [Eren:1999, s.168]. Fikrimizcə, *göyərçin* sözü bu quşun üzərindəki bənövşəyi, göy rənglərə istinadən *göyərçin* sözü və -çin şəkilçisi ilə formalaşmışdır.

Türk mədəniyyətində quşlar qədim zamanlardan müxtəlif dəyərlərin mənfii və ya müsbət simvollarına çevrilmişdirlər. İstər türk mifoloji mətnlərində, istərsə də, dastan və nağıllarda, klassik ədəbiyyat nümunələrində quş adları simvolik mənə daşmışdır. “Cəmşid və Xurşidin”in dilində *anqa*, *simurq*, *humay* kimi əfsanəvi quş adları ilə bərabər kifayət qədər quş adı işlənmişdir. Bunların içində ən geniş istifadə ediləni səksən altı beytdə qeydə alınan “bülbül” sözüdür.

Nümunələrdən gördüyümüz kimi, abidənin dilində işlənən quş adları mənşə etibarilə daha çox ərəb və fars mənşəlidir. Bunlardan bir çoxu türk dillərində cüzi fonetik fərqlərlə işlənir, bəziləri isə artıq passivləşərək arxaik fonda keçmişdir. Bundan başqa, abidənin dilindəki *laçın*, *tərılan*, *şungar*, *qızılquş* kimi yırtıcı quş adları müasir türk dillərində bir-birinin ekvivalenti kimi çıxış edir. Məs; *qızılquş* adı Azərbaycan dilində *tərılan*, türk dilində *doğan*, türkmən, özbək dillərində *laçın*, qaqauz dilində *duan*, başqırd dilində *toyğon/toğan/doğan*, qırğız dilində *şumkar*, qazax dilində *tuyğın* və s. şəkildə işlənir.

XV əsr oğuz abidəsi “Cəmşid və Xurşid”in dilində istər türk, istərsə də ərəb və fars mənşəli kifayət qədər heyvan adı işlənmişdir. Ev heyvanları, vəhşi, çöl heyvanları və quşlar daxil olmaqla qırxdan çox heyvan adı qeydə alınmışdır ki, bunların əksəriyyəti müasir türk dillərində cüzi fonetik fərqlərlə aktiv şəkildə işlənir. Bəzi alınma mənşəli quş adları, məs. *əndəlib*, *xüffaş*, *tihu*, *bum* və s. arxaikləşərək sadəcə klassik ədəbi mətnlərin dilində qalmışdır. Məsnəvinin dilindəki heyvan adları əsasən əsərin ümumi məzmununun üslubi poetikasını gücləndirmək və ifadə təsirini artırmaq üçün bədii təsvir vasitəsi kimi işlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akalın M. Ahmedi Cemşid ü Hurşid, Ankara, Sevinç Matbaası, 1975. 413 S.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti [2 cilddə] / tərt. ed. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık Ltd, – c. 1. A-L. 1999, 374 s.
3. Azərbaycan dilinin dioloktoji lüğəti / red. A.A.Axundov, Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov. – Bakı:Şərq-Qərb, A-Z, 2007, 566 s
4. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi sözlüğü / A. Caferoğlu. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968, 320 s.
5. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish / G. Clauson. Oxford: Clarendon Press, 1972, 989 p.
6. Divanü Lüğat-it-Türk” Tercümesi: [4 ciltte] / terc. ed. B.Atalay. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, c. 1. 1985. 530 s.
7. Divanü Lüğat-it-Türk” Tercümesi: [4 ciltte] / tərc. ed. B.Atalay. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, c. 2. 1985. 366 s.
8. Divanü Lüğat-it-Türk” Tercümesi: [4 ciltte] / terc. ed. B.Atalay. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, c. 3. 1986. 452 s.
9. Eren, H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü / H. Eren. – Ankara: Kızılay. 1999, 512 s.
10. Gülensoy, T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü [2 ciltte] / T.Gülensoy. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c.2. O-Z. – 2007. – 1204 s.
11. Hauenschild, I. Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari Eine Untersuchung aus sprach-und kulturhistorischer Sicht / I. Hauenschild. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003. 295 p.
12. XIII yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte] / Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 2. C-D. 2. Baskı. 1996. 1381 s.
13. XIII yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte] / Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 5. O-T. 1996. 3877 s.

14. İsgəndərzadə A. Əhmədi və XV əsr oğuz abidəsi “Cəmşidi və Xurşid”. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Sumqayıt dövlət universiteti №4, Bakı, 2021. s.381-386.
15. Kutadğu Bilig / Haz. M.S.Kaçalin. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.1999,345 s.
16. Oğuznamə / tərt.ed. S.Əlizadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006. 213 s.
17. Türkçe sözlük // Hzl.: Ş.H.Akalın ve başk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 10. Baskı. 2009. – 2244 s.
18. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [12 ciltte] / yön. Ö.A.Aksoy, haz. E.Vardarlı. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, – c. 2. B. – 2. Baskı. – 1993. – 835 s.
19. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [12 ciltte] / yön. Ö.A.Aksoy, haz. E.Vardarlı. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, – c. 4. D. – 2. Baskı. 1993, 1648 s.
20. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [12 ciltte] / yön. Ö.A.Aksoy, haz. E.Vardarlı. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, – c. 3. C-Ç. – 2. Baskı. 1993, 1310 s.
21. Yıldız, O. Mahtumkulu’nun Dilinde Kuş Adları // – Bursa: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, – 2017. № 4, – s. 2272-2290.
22. Древнетюркский словарь / В.М.Наделяев (и др.). – Ленинград: «Наука», 1969. 715 с.
23. Мухамедова, З.Б. Исследования по истории Туркменского языка XI-XIV вв. / Э.Б. Мухамедова. – Ашгабат: Ылым неширяты, – 1973. – 234 с.
24. Радлов, В.В. Опыт Словаря Тюркских Наречий: [в 35 томах]. – С. Петербургъ: Тирография Императорской Академии Наукъ, т.1, част 1, 1893. 967 с.
25. Русско-казахский словарсловарь: [Электронный ресурс] URL: <https://classes.ru/all-kazakh/dictionary-russian-kazakh-term-19845.htm>. 28.07.2023
26. Русско-киргизский словарь: [Электронный ресурс] URL: <https://classes.ru/all-kirghiz/dictionary-russian-kirghiz-term-24150.htm>
27. Туркменско – русский словарь (Туркмече – русча созлук) / – Москва: Советская энциклопедия, – 1968. – 832 с.
28. Узбек тилининг этимологик лугати [3 жилдда] / tərt. ed. Ш. Рахматуллаев. – Тошкент: Университет, – ж. 3. – 2009. – 282 с.

ZOONYMIC VOCABULARY IN TAJADDIN AHMED'S "JAMSHID AND KHURSHID" MASNAVI

ABSTRACT

Considering that Ahmadi, one of the greatest poets of the 14 th century, on the one hand witnessed the disintegration of the Seljuk Empire, on the other hand, the emergence of various beyliks in Anatolia and the laying of the foundations of the Ottoman Empire, we can say that the poet's works written in Turkish had an unparalleled impact on the development of Oghuz Turkic. In the article, the names of animals and birds used in the language of Ahmadi's masnavi "Jamshid and Khurshid" have been selected and included in the research, divided into groups and compared with the language of old and medieval Turkic monuments, as well as the forms of development in modern Turkic languages.

Key words: Oghuz Turkic, Old Anatolian Turkish, Middle Ages, Tajeddin Ahmadi, Jamshid and Khurshid, animal names, Turkic languages

ЗООНИМИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИИ ТАДЖАДДИНА АХМЕДА «ДЖАМШИД И ХУРШИД» МАСНАВИ

РЕЗЮМЕ

Учитывая, что Ахмади, один из величайших поэтов XIV века, с одной стороны, был свидетелем распада империи Сельджуков, с другой - появления различных бейликов в Анатолии и закладки основ Османской империи, можно сказать, что произведения поэта, написанные на турецком языке, оказали беспрецедентное влияние на развитие огузского тюркского языка. В статье отобраны и включены в исследование названия животных и птиц, используемые в языке маснави Ахмади «Джамшид и Хуршид», разделены на группы и сопоставлены с языком древних и средневековых тюркских памятников, а также с формами развития в современных тюркских языках.

Ключевые слова: огузский тюркский, староанатолийский тюркский, средневековье, Таджеддин Ахмади, Джамшид и Хуршид, названия животных, тюркские языки